

آثار منطقی ابن سینا

زینب برخوردار^۱

ابن سینا بنا به قول خودش، در منطق جوامع و تک نگاریهایی دارد.^۲ جوامع چنانچه پیشتر گذشت، آثاری شامل کلیه مباحث عقلی ارسطویی هستند و تک نگاریها تنها مباحث منطقی را در بر دارند. تک نگاریها گاهی شامل تمامی مباحث منطق هستند^۳ و گاهی تنها موضوعی خاص را مورد بررسی قرار می‌دهند.^۴ آثار جوامع ابن سینا همگی حداقل یک بار به چاپ رسیده‌اند ولی تعدادی از تک نگاریها همچنان به صورت دست نوشته باقی مانده‌اند. در جدول زیر وضعیت آثار منطقی ابن سینا از این حیث نشان داده شده است.

دارالمعارف، ۱۹۶۰ م. (ج) الاشارات و التنبیهات (بانضمام لباب الاشارات فخرالدین رازی)، به اهتمام محمود شهایی، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۳۹.

(د) الاشارات و التنبیهات (شروح خواجه طوسی و فخر رازی)، تهران چاپ سنگی، ۱۲۸۱؛ چاپ اول (جدید) تصحیح محمدرضا خالقی، نشر الکتاب، ۱۴۰۳ ق؛ قم، نشر البلاغة، ۱۳۷۵ ش.

همچنین شروحي فراوان از اشارات وجود دارد که جهت جلوگیری از اطاله کلام به آنها پرداخته نمی‌شود، ترجمه‌های زیادی نیز از کل یا جزء این اثر صورت گرفته است.^۵

۲. دانشنامه علایی

این رساله به زبان فارسی است و بخش‌هایی از آن به طور مجزا نیز چاپ شده‌اند:

(الف) دانشنامه علایی (منطق، طبیعیات، الهیات)، حیدرآباد، چاپ سنگی، ۱۳۰۹.

(ب) دانشنامه علایی (منطق، طبیعیات، الهیات، ریاضیات)، مقدمه و تصحیح محمد معین، محمد مشکوة و مجتبی مینوی، تهران، انجمن آثار ملی ۱۳۳۱ ش.

(ج) دانشنامه علایی یا حکمت بوعلی، منطق و الهیات، حاشیه و تصحیح احمد خراسانی، تهران، شرکت مطبوعات، ۱۳۱۵ ش.

این اثر به زبان فرانسه نیز ترجمه شده است.^۶

۳. الحکمة العروضية یا کتاب المجموع

این اثر به علت نواقص چاپی در دست تصحیح و چاپ مجدد قرار دارد.^۷

(الف) نمونه چاپی آن تحقیق محمد سلیم سالم بوده و به سال ۱۹۵۰ م. انتشارات النهضة قاهره آن را به چاپ رسانده است. رشر سال چاپ اثر را ۱۹۵۳ ذکر می‌کند.

(ب) دست نویس این اثر در کتابخانه اوپسالا سوئد در مجموعه ۳۶۴ UPS موجود است.

تکمیل گزارش رشر

در بخش حاضر گزارش کاملی از نمونه‌های چاپ شده هر اثر منطقی ابن سینا به همراه معرفی دست نویس‌های آثار چاپ نشده ارائه می‌شود. جهت ارائه کامل‌ترین اطلاعات ممکن در این بخش علاوه بر استفاده از فهراس موجود درباره مصنفات ابن سینا و همچنین مراجعه به فهرست کتب خطی کتابخانه‌ها^۸، اکثریت دست نویس‌های موجود نیز بررسی شده‌اند. در برخی موارد گزارش فهراس ناقص و یا اشتباه بود که با مراجعه به دست نویس‌ها اصلاح شد.

جوامع منتشر شده

۱. الاشارات و التنبیهات

از این اثر تا کنون چاپ‌های متعددی صورت گرفته است که بیشتر آنها همراه با شروحي هستند. اطلاعات نمونه‌های چاپی اثر از این قرار است:

(الف) الاشارات و التنبیهات، ترجمه فرانسوی و تحقیق یعقوب فورژه، لیدن ۱۸۹۲ م. مصر ۱۳۶۸ ق.

(ب) الاشارات و التنبیهات (مع شرح نصیر الدین طوسی)، تحقیق سلیمان دینا، مصر

جوامع (منتشر شده)	تک نگاریها (منتشر شده)	تک نگاریها (منتشر نشده)
<ul style="list-style-type: none"> ✓ الاشارات و التنبیهات ✓ دانشنامه علایی ✓ الحکمة العروضية * ✓ الشفا ✓ عیون الحکمة * ✓ النجاة ✓ الهدایة 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ مکاتبة ابن سینا و ابو سعید ابی الخیر: قیاس ✓ الاجوبة عن المسائل العشریة ✓ تعقب الموضع الجدلی * ✓ القصيدة المزدوجة فی المنطق * ✓ منطق المشرقیین ✓ نکت المنطق * 	<ul style="list-style-type: none"> • البهجة فی المنطق • بیان ذوات الجهة • تعالیک فی المنطق • مختصر الاوسط • مفاتیح الخزائن • منطق الموجز • الموجزة فی اصول المنطق

(علامت * نشانگر آثاری است که به دلیل نقایص چاپی و یا استفاده نکردن از تمامی دست نویس‌های اثر، مجدداً کار شده و در دست انتشار است).

۲. واتیکان، ۹۷۷/۷.

۳. قاهره، دارالکتب، طلعت، ۳۸۷.

۴. استانبول، طوب، احمد، ۳۳۵۵/۲.

۵. استانبول، طوب، احمد، ۳۴۴۷/۱۵.

۶. استانبول، ایا صوفیه، ۴۱۵.

۷. استانبول، ملت، جار الله، ۱۴۴۱/۵.

۸. استانبول، ملت، فیض الله، ۲۱۸۸/۷.

۹. استانبول، نور عثمانیه، ۱۰۸، ۴۸۹۴/۹۱.

۱۰. لایدن، ۱۴۴۶.

۱۱. استانبول، کوپرولو، ۸۶۸/۱.

شایان ذکر است که در فهرس، دو اثر عیون الحکمة منسوب به ابن‌سینا آمده است که بر طبق تحقیق و تصحیح صورت گرفته تنها یکی از آن دو متعلق به شیخ‌الرئیس است. همچنین رساله الموجز الصغیر فی المنطق که در مباحثی با عیون الحکمة متفاوت دانسته شده است، همان منطقیات عیون الحکمة است و تعلیقه ای متعلق به رساله تعالیق فی المنطق ابن‌سینا در برخی دست‌نویس‌های آن قرار گرفته است و موجب شده تا اثری متفاوت با عیون الحکمة پنداشته شود^{۱۲}. فهرست بالا با لحاظ این تغییرات ارائه شده است.

۶. النجاة

منطقیات کتاب نجات ابن‌سینا از دیگر آثار مهم منطقی شیخ‌الرئیس است. این کتاب نیز از جوامع شیخ‌الرئیس بوده که علاوه بر چاپ‌هایی که به صورت کامل از آن موجود است، بخش‌های مختلف آن نیز به تنهایی به طبع رسیده است:

الف) النجاة فی الحکمة المنطقية و الطبيعية و الالهية، تهران، چاپ سنگی، ۱۲۷۴؛ تهران، مرتضوی، ۱۳۶۴، قاهره ۱۳۳۱ ق.

ب) کتاب النجاة فی الحکمة المنطقية و الطبيعية و الالهية، تنقیح و مقدمه ماجد فخری، بیروت، دارالافتاح الجديدة، ۱۴۰۵ ق.

ج) النجاة، تصحیح فضل الرحمن، قاهره، ۱۹۵۲ م.

د) النجاة من الغرق فی بحر الضلالات، ویرایش و دیباچه محمد تقی دانش پژوه، تهران انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۶۴ ش.

ه) نجات و منطق المشرقیین، به کوشش محمد عبده، قاهره، ۱۳۲۰ ق.

این اثر نیز ترجمه‌های فراوانی دارد همچنین بخش منطق آن به فرانسه ترجمه شده است^{۱۳}.

۷. الهدایة

اثر فوق یک نمونه چاپی به مشخصات زیر دارد:

تحقیق محمد عبده، چاپ دوم، دانشکده دارالعلوم دانشگاه قاهره، مکتبه القاهره الحدیثه، ۱۹۷۴ م.

تک نگاری‌ها:

در این بخش ابتدا به تک نگاری‌های منطقی منتشر شده و سپس به تک نگاری‌های منتشر نشده که به صورت دست‌نویس موجود است اشاره خواهد شد.

۴. الشفاء

این اثر دارای مفصل‌ترین رساله ابن‌سینا در باب منطق است لذا در بیشتر موارد تنها قسمتی از آن چاپ شده است که در این بخش به چاپ قسمت‌های مختلف منطقی نیز اشاره خواهد شد:

الف) الشفاء، حاشیه ملاولیا و ملاسلیمان، حاشیه صدرالدین شیرازی و سید احمد برالهیات، تهران، چاپ سنگی، ۱۳۰۳ ق.

ب) الشفاء، به کوشش ابراهیم مدکور، قاهره، وزارة الثقافة و الارشاد القومي؛ افست: قم، کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی، ۶-۱۴۰۴ ق.

مشخصات تفصیلی این اثر را رشر به طور ناقص آورده است (که در گزارش رشر به آن اشاره شد). محمد مهران در پاورقی خود بر ترجمه رشر چاپ منطق العبارة، القیاس و الشعر را نیز می‌افزاید^{۱۴}. بخش جدل از منطقیات، تحقیق فؤاد الاهوانی، قاهره مؤسسه المصریة العامة للتالیف و الترجمة و النشر ۱۳۸۵ نیز باید به فهرست تفصیلی چاپ مدکور اضافه شود.

ج) البرهان کتاب الشفاء، تحقیق و مقدمه عبدالرحمن بدوی، قاهره، انتشارات النهضة، ۱۹۵۴.

بقیه مجلدات چاپ شده از شفا مربوط به بخش‌هایی غیر از منطقیات آن هستند. معرفی، توصیف، حاشیه و ترجمه‌های زیادی نیز از بخش‌های مختلف این اثر وجود دارد. بخش شعر (فن تاسع) شفا و همچنین قسمت‌هایی از منطق و طبیعیات آن به لاتین نیز ترجمه شده است^{۱۵}.

۵. عیون الحکمة*

این اثر به نام کتاب الموجز و الموجز الصغیر فی المنطق نیز نامیده شده و یک بار به طور مستقل و بار دیگر در مجموعه رسائل شیخ‌الرئیس چاپ شده است.

الف) عیون الحکمة، تحقیق و مقدمه عبدالرحمن بدوی، قاهره: التراث العربی؛ سال دوم، المعهد العلمی الفرنسی الآثار الشرقية، ۱۹۵۴ م.

ب) رسائل الشیخ، اهتمام و تصحیح مجتبی مینوی، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۳۳ ق؛ انتشارات بیدار، ۱۴۰۰ ق.

ج) شرح عیون الحکمة، شرح فخرالدین رازی، چاپ اول قاهره، مکتبه الانجلو المصدریة، ۱۴۰۰ ق.

بخش‌های مختلف این اثر نیز مانند سایر جوامع به تنهایی چاپ و شرح شده است. دست‌نویس‌های شناسایی شده آن عبارتند از:

نسخ خطی در ایران:

۱. تهران، دانشگاه، ۹۶۷/۱ ف. (استانبول، طوب، احمد، ۳۲۶۸).

۲. تهران، دانشگاه، ۷۰۱/۱؛ قرن ۱۲.

۳. تهران، دانشگاه، ۱۹۶/۲ ف؛ (استانبول، حمیدیه، مرادملا، ۱۴۴۸/۲).

۴. تهران، دانشگاه، ۲۲۶۴/۳۴ ف. (استانبول، ایا صوفیه، ۴۸۲۹/۳۳).

۵. استانبول، دانشگاه، ۴۷۵۵/۱، سال ۵۸۸.

۶. استانبول، ملت، جارالله، ۱۲۶۰/۴.

دیگر نسخ خطی:

۱. استانبول، دانشگاه، ۴۷۵۵/۴.

۱. مکاتبة ابن سینا و ابو سعید ابی الخیر: قیاس
مشخصات چاپی اثر چنین است: قم، انتشارات سخن، بی تا.

(ب) نکت المنطق، تحقیق و تصحیح انتقادی سید حسین موسویان، جاویدان خرد،
سال ششم، شماره دوم (دوره جدید)، بهار ۱۳۸۸، صص ۱۴۳-۱۵۷.

۲. الاجوبة عن المسائل العشرينية

(الف) کتاب منطق و مباحث الفاظ، تصحیح محمد تقی دانش پژوه و به اهتمام مهدی
محقق و توشی هیکو ایزوتسو، تهران، موسسه مطالعات اسلامی، ۱۳۵۳.
(ب) المسائل الغربية العشرينية، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۳۳.

۷. البهجة في المنطق

این آثار مطلقاً به چاپ نرسیده است. نام آن در فهرس موجود جزء آثار ابن سینا آمده
است. دست نویس‌های شناسایی شده آن عبارتند از:

- نسخ خطی در ایران:
۱. تهران، دانشگاه، ۲۴۴۱/۹ (تهران، دانشگاه، ۱۱۲۰/۹ ف).
۲. تهران، ملی، ۲۲۲۲/۶.
دیگر نسخ خطی:
۱. استانبول، مزار، کاپیتان، ۱۲۴۳/۲۲.

۳. تعقب الموضوع الجدلی*

این اثر نیز در مجموعه منطق و مباحث الفاظ که ذکر آن گذشت آمده است. دست
نویس‌های شناسایی شده آن عبارتند از:
نسخ خطی در ایران:

۱. مشهد، رضوی، ۱۱۰۸۳/۲.

۲. تهران، دانشگاه، ۱۱۹۰/۲۴؛ استانبول، ایا صوفیه، ۴۸۴۹/۲۱.

۳. تهران، دانشگاه، ۸ و ۲۳؛ استانبول، ایا صوفیه، ۴۸۲۹/۸.

۴. تهران، دانشگاه، ۲۲۶۶/۷ ف. (استانبول، ایا صوفیه، ۴۸۵۲/۷).

دیگر نسخ خطی:

۱. استانبول، طوب، احمد، ۱۵۸۴/۲۶.

۲. استانبول، ملت، جار الله، ۱۴۴۱/۳.

۳. استانبول، نور عثمانیه، ۴۸۹۴/۱۱۵.

۴. استانبول، دانشگاه، ۳۳۲۸/۱۱.

۵. استانبول، بایزید، ولی الدین، ۲۱۳۴/۱۵.

۶. قاهره، دارالکتب، تیمور، ۲۰۰.

۸. بیان ذوات الجهة

این اثر نیز مطلقاً چاپ نشده است آن را با نام عکوس ذوات الجهة نیز خوانده‌اند.
دست نویس شناسایی آن در فهرس یک مورد ذکر شده است که پس از بررسی نسخ،
نمونه دیگری برای آن پیدا شد:

۱. قاهره، H. 6m, 217.

۲. مشهد، رضوی، ۱۱۰۸۳ (ناقص است).

۹. تعالیق فی المنطق

از این اثر با نام‌های مقاله فی الاشارة الى علم المنطق و «الاشارة فی المنطق نیز یاد
شده است. در فهرس به نسخ ناقص این اثر اشاره‌ای نشده است. این دست نویس‌ها
پس از تصحیح یافت شدند:^{۱۵}

نسخ خطی در ایران:

۱. تهران، دانشگاه، ۱۱۹۰/۹؛ استانبول، ایاصوفیه، ۴۸۴۹.

۲. قم، مرعشی، ۵۱۰۱/۴.

۳. مشهد، رضوی، ۱۱۰۸۳/۲ (ناقص)

۴. واتیکان، ۹۷۷/۷ (ناقص).

۵. تهران، دانشگاه، ۹۶۷/۱ ف. (استانبول، طوب، احمد، ۳۲۶۸) (ناقص).

دیگر نسخ خطی:

۱. استانبول، ایاصوفیه، ۴۸۵۳/۲۴.

۲. استانبول، نور عثمانیه، ۴۸۹۴/۳۷.

۳. استانبول، دانشگاه، ۴۷۵۵/۱۷.

۴. القصيدة المزوجة فی المنطق*

الرجز المنطقی، القصيدة المصرفة، میزان النظر و ارجوزة فی المنطق نام‌های دیگر
این اثر هستند.

(الف) ارجوزة فی المنطق، تهران، مکتبه الجعفری، بی تا.

(ب) منطق المشرقین و القصيدة المزوجة فی المنطق، قاهره، المکتبه السلفية،
۱۳۲۸؛ تهران، مکتبه الجعفری التبریزی، بی تا؛ قم، کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی،
۱۴۰۵.

قصیده مزدوجه ترجمه لاتینی نیز دارد.^{۱۴}

۵. منطق المشرقین

مشخصات چاپی اثر فوق همان است که در بند (ب) شماره سابق گذشت.

۱۰. مختصر الاوسط

نسخه خطی آن به شماره ۲۷۶۳ در کتابخانه نور عثمانیه استانبول موجود است.

۱۱. مفاتیح الخزائن

نسخه خطی آن به شماره ۴۶۴۳/۱ در کتابخانه ملک تهران موجود است.

۱۲. منطق الموجز

نسخ شناسایی شده آن عبارتند از:

۶. نکت المنطق*

نام‌های دیگر اثر الفصول الموجزة و معرفة الاشیا است. از رساله مذکور تصحیح
ناقصی وجود دارد. اخیراً تصحیح و چاپ مجدد صورت گرفته است:

(الف) النکت فی المنطق، حاشیه شرح الهدایة الاثریة، صدرالدین شیرازی، تهران،
چاپ سنگی، ۱۳۱۳ ق.

۸. فهرست کتاب‌های خطی کتابخانه ملی ملک، زیر نظر: ایرج افشار و محمد تقی دانش پژوه، با همکاری محمداقبر حجتی و احمد منزوی، انتشارات آستان قدس رضوی، مشهد، ۱۳۵۲.

۹. فهرست کتب خطی کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، انتشارات کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، مشهد، ۱۳۶۲.

۱۰. فهرست میکروفیلم‌های کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، محمدتقی دانش پژوه، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۴۸.

۱۱. قراملکی، احد فرامرز، «الاشارات و التنبیهات سرآغاز منطق دو بخشی»، آینه پژوهش، شماره ۲۴، ۱۳۷۳.

۱۲. قنوتی، ال‌اب جورج شحاته، مؤلفات ابن سینا مقدمه للدکتور ابراهیم بک مدکور، دارالمعارف، قاهره، ۱۹۵۰ م.

۱۳. کدیور، محسن، نوری، محمد، ماخذ شناسی علوم عقلی (منابع چاپی از ابتدا تا ۱۳۷۵)، انتشارات اطلاعات، تهران، ۱۳۷۸.

۱۴. مهدوی، یحیی، فهرست نسخه‌های مصنفات ابن سینا انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۳۳.

۱۵. نبوی، لطف‌الله، منطق سینوی به روایت رش، تهران، نشر علمی فرهنگی، ۱۳۸۱.

۱۶. Rescher, Nicholas, *The development of Arabic logic*, (Pittsburgh(University of pittsburg, press 1964).

پی‌نوشت‌ها

۱. دانشجوی دکتری گروه فلسفه و کلام دانشگاه تهران،
Barkhordariz@yahoo.com

۲. منطق الموجز، ص ۱.

۳. البهجة فی المنطق.

۴. تعقب الموضع الجدلی.

۵. کتابشناسی کامل فهرس و مراجع مورد استفاده، به طور کامل در منابع آمده است.

۶. نک: الاشارات و تنبیهات: سرآغاز منطق دو بخشی.

۷. نک: ماخذ شناسی علوم عقلی، صص ۱۲۹-۱۲۷.

۱. *Le liver de Science (Logique, Metaphisique)*. Trans by Mohammad Achena et Henri Masse , paris , 1955.

۹. دکتر اعوانی، انجمن حکمت و فلسفه ایران.

۱۰. تطور المنطق العربی، ص ۳۴۶.

۱۱. رک: ماخذشناسی علوم عقلی، صص ۱۳۹-۱۳۴.

۱۲. رک: الموجز الصغیر فی المنطق یا منطق عیون الحکمة رفع یک ابهام تاریخی.

۲. *La Logique de fils de sina communment appelle*

Avicenne , Trans by p.vattier. paris , 1653.

۳. *Documenta philosophiae arbum*, trans by

A.Schmoelders Bonnae, 1839.

۱۵. گزارش تحلیلی از رساله تعالیک المنطق ابن سینا، صص ۱۴۵-۱۵۶.

نسخ خطی در ایران:

۱. تهران، دانشگاه، ۱۱۹۰/۲۲ ف. استانبول، ایاصوفیه، ۴۸۴۹/۱۰.

۲. تهران، دانشگاه، ۲۲۶۴/۷ ف، تهران، دانشگاه، ۲۲۶۴/۹ ف، استانبول، ایاصوفیه، ۴۸۲۹/۷.

نسخ خطی دیگر:

۱. استانبول، طوب، احمد، ۱۵۸۴/۲۵؛ سال ۹۱۴.

۲. استانبول، ملت، جارالله، ۱۴۴۱/۲.

۳. استانبول، نور عثمانیه، ۴۸۹۴/۱۱۳.

۱۳. الموجزة فی اصول المنطق

این اثر به نام‌های جوامع علم المنطق، علم البرهان و فی اصول علم البرهان نیز خوانده شده است. نسخ شناسایی شده آن عبارتند از:

نسخه خطی در ایران: تهران، دانشگاه، ۱۱۴۹/۲۹.

نسخ خطی دیگر:

۱. استانبول، دانشگاه، ۴۷۵۵/۳.

۲. استانبول، طوب، احمد، ۶۵ و ۳۴۴۷/۶۴.

۳. استانبول، نور عثمانیه، ۴۸۹۴/۷.

در فهرس موجود از آثار شیخ رئیس به اثری با عنوان فی ضبط انواع القضايا (القضايا فی المنطق نام دیگر آن است) بر می‌خوریم که دست نویس‌هایی نیز برای آن ذکر شده است. در اثباتی تحقیق مشخص شد که اثر به احتمال قوی از آن ابن سینا نبوده و پس از وی نگارش یافته است، لذا از ذکر آن در آثار ابن سینا خودداری می‌شود.

بر اساس گزارش یاد شده می‌توان گفت ابن سینا در مجموع ۲۰ رساله در دانش منطق از خود برجای گذاشته است.

منابع و مأخذ

۱. ابن ابی اصیبعه، موفق الدین ابی العباس، عیون الاثباء فی طبقات الاطباء بیروت، دارالمکتبة الحیاة، ۱۹۶۵.

۲. حبیبی، نجفقلی، برخوردار، زینب، «گزارش تحلیلی از رساله تعالیک المنطق ابن سینا»، دو فصلنامه تخصصی حکمت سینوی (مشکوٰة النور)، سال ۱۲، پائیز و زمستان ۱۳۸۷، شماره ۴۰.

۳. حسینی اشکوری، سید جعفر، حسینی اشکوری، سید صادق، فهرست نسخه‌های عکسی مرکز احیاء میراث اسلامی، انتشارات مرکز احیاء میراث اسلامی، قم، ۱۳۷۷.

۴. دانش پژوه، محمد تقی، فهرست نسخ خطی کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۵۷.

۵. دانش پژوه، محمد تقی، افشار، ایرج، فهرستواره کتابخانه مینوی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران، ۱۳۷۳.

۶. رش، نیکلاس، تطور المنطق العربیة، ترجمه محمد مهران، قاهره، دارالمعارف، ۱۹۸۵.

۷. حائری، عبدالحسین، فهرست کتابخانه مجلس شورای ملی، چاپخانه مجلس، تهران، ۱۳۵۰.